

अध्याय ६ ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणाली (Global Positioning System)

म कहाँ छु ?

प्राचीन समयमा खोजकर्ताहरूले तपाईं कहाँ हुनु हुन्छ तथा तपाईं कहाँ गइरहुनु भएको छ, सो कुरा थाहा पाउन ज्यादै कठिन तथा चुनौतिको अनुभव गरेका थिए । पोजिसनिङ्ग तथा नाविक विद्या धेरै क्रियाकलापसंग नितान्त महत्वपूर्ण हुन्छन् । यसको प्रयोजनको लागि धेरै यन्त्र उपकरणहरू र तरिकाहरू अपनाइन्थ्यो । सूर्य, चन्द्रमा र ताराको स्थिति मापन गर्न चुम्बकीय कम्पास, कोणिक यन्त्र (Sextant), सर्वेक्षण यन्त्रको सहायता लिन्थे । अहिले भर्खरै अमेरिकी सुरक्षा विभाग (DOD) ले ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणाली (GPS) विकास गर्‍यो । यसको विश्वव्यापी पोजिसनिङ्ग गर्न १२ अरब अमेरिकी डलर खर्च लागेको थियो ।

ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणाली विश्वव्यापी रेडियो नाविक विद्या प्रणाली हो । यो २४ वटा भू-उपग्रहको समूह र तिनीहरूको सतह स्टेशनहरूबाट बनेको छ । यसले सत्यतथ्य (a matter of metres) गणना गर्न आधार बिन्दूहरू (Reference points) का रूपमा मानव निर्मित ताराहरू (Man made stars) लाई प्रयोग गर्छ । ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणालीका रिसिभरहरू (GPS Recievers) कम खर्चिला, मितव्ययी तथा करीब-करीब व्यक्तिले प्रयोग गर्न सक्ने प्रविधि बनेको छ । सैनिक एवम् नागरिक प्रयोगकर्ताहरूलाई ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणालीले विश्वको कुनै पनि कुनाबाट चौबिसै घण्टा नियमित, त्रि-आयामिक पोजिसनिङ्ग प्रदान गर्दछ । आजकल, ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणालीले आफ्नो मार्ग कार, पानीजहाज, हवाईजहाज, निर्माण सामग्री, फार्म मेसिन र ल्यापटप कम्प्युटरहरूभित्र पत्तालागाइरहेको हुन्छ । यसको भौगोलिक सूचना प्रणालीमा तथ्याङ्क सङ्कलन, सर्वेक्षण तथा नक्शाङ्कनका निम्ति बृहत्तर प्रयोगको क्षेत्र (Scope) रहेको हुन्छ । स्थलगत तथ्याङ्कको सङ्कलनका क्रममा भू-स्थलगत तथ्याङ्कको सही अवस्था र पोजिसनिङ्गका लागि जिपिएसको प्रयोग दिनानुदिन बढिरहेको छ ।

ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणालीका अङ्गहरू

ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणालीका अङ्गहरूलाई मुख्य तीन भागमा विभाजन गरिएको छ : नियन्त्रण खण्ड (Control Segment), अन्तरिक्ष खण्ड (Space Segment) र प्रयोगकर्ता खण्ड (User Segment) । यी सबै तीनवटा खण्डहरू स्थिति निर्धारण सम्पादन गर्न आवश्यक हुन्छन् ।

चित्र ६.१
नियन्त्रण खण्ड

नियन्त्रण खण्ड

यो खण्ड कोलोराडो स्प्रिङ्गस् (Colorado Springs), आस्सेन्सन टापू (Ascension Island), दियागो गार्सिया (Diego Garcia), हवाई तथा क्वाजलेइन टापू (Hawaii and Kwajalein Island) जस्ता पाँचवटा अनुगमन स्टेशनहरूले बनेको छ (चित्र ६.१) । त्यसमध्ये कोलोराडो

स्प्रिङ्गस्ले मुख्य नियन्त्रण स्टेशनको रूपमा सेवा प्रदान गर्दछ । नियन्त्रण खण्ड सुरक्षा विभागप्रति मात्र उत्तरदायी हुन्छ । जसले सम्पूर्ण भू-उपग्रहहरूको निर्माण गर्ने, प्रेषण गर्ने (Launching), मर्मत संभार तथा निरन्तर अनुगमनको काम गर्दछ । अनुगमन स्टेशनहरूले

भू-उपग्रहहरू नियन्त्रण र तिनीहरूको कक्षहरूको भविष्यवाणीको प्रयोगका निमित्त सबै ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणालीका सङ्केतहरूलाई काममा लगाउँछ ।

अन्तरिक्ष खण्ड

अन्तरिक्ष खण्ड पृथ्वी-कक्ष भू-उपग्रहहरूको समूह मिलेर बनेको हुन्छ । भूमध्यरेखाको ५५ डिग्रीमा झुकेर (Inclined) ६ वटा कक्षीय समतल (Orbital Planes) मा रहेका हुन्छन् (चित्र ६.२) । तिनीहरूको कक्ष लगभग १२,००० माइलको उचाईमा रहेको हुन्छ । प्रत्येक भू-उपग्रहमा ४ वटा बिलकुल ठीक अणु यन्त्रहरू (Atomic clocks) रहन्छन् (Rubidium and Cesium Standards) र बोर्डमा सीमित स्व-अनुगमन तथा तथ्याङ्क प्रशोधनका निमित्त एउटा माइक्रोप्रोसेसर (Microprocessor) हुन्छ । भू-उपग्रहहरू इन्जिनका साथ सजाइएका हुन्छन्, जसलाई कक्षहरूमा रहिरहन अथवा परिमार्जन गर्नमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

प्रयोगकर्ता खण्ड

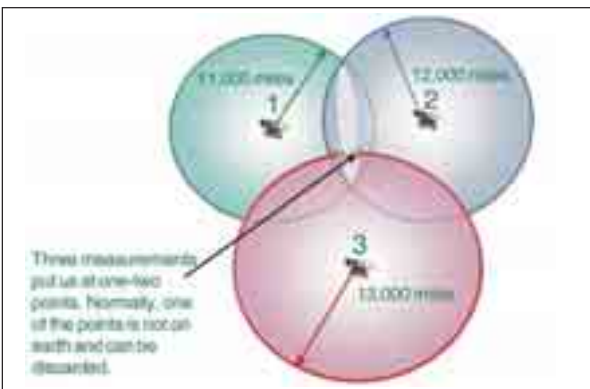
प्रयोगकर्ता खण्ड सम्पूर्ण पृथ्वीमा आधारित ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणाली रिसिभरले बनेको हुन्छ (चित्र ६.३) । रिसिभरहरूको आधारभूत बनावट सामान्य खालको हुन्छ, तापनि आकार एवम् जटिलतामा धेरै विविधता पनि पाइन्छ । विशिष्ट लक्षण भएका रिसिभर एन्टेना तथा प्रिएम्प्लिफायर (Preamplifier), रेडियो सङ्केत माइक्रोप्रोसेसर, नियन्त्रण तथा देखाउने उपकरण, तथ्याङ्क रेकर्डिङ्ग इकाई तथा शक्ति आपूर्तिबाट रचना गरिएका हुन्छन् । ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणालीको रिसिभरले 'दृश्याङ्क' भू-उपग्रहहरू (चार वा सो भन्दा बढी) बाट समयको सङ्केतलाई सामान्य रूपमा सार्दछ र तिनीहरूको दूरी गणना गरिएको हुन्छ । यसले आफ्नो अक्षांश, देशान्तर, उचाई तथा समयको गणना गरेको पाइन्छ । यो नियमित प्रक्रिया हो । यसले प्रत्येक सेकेण्ड-सेकेण्डमा सामान्य स्थितिमा फेरबदल गरिरहन्छ । यो परिणाम रिसिभरको देखाउने उपकरणमा निर्भर रहन्छ । यदि रिसिभर तथ्याङ्क लिने क्षमता प्रदान गर्नेछ भने, त्यस्ता तथ्याङ्कलाई रिसिभर लगिङ्ग इकाई (Logging Unit) बाट सञ्चय गरिन्छ ।

चित्र ६.२
अन्तरिक्ष खण्ड

चित्र ६.३
ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणालीका रिसिभर

चित्र ६.४
ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणालीका त्रिकोण

ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणालीले कसरी काम गर्दछ ?

ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणालीले भू-उपग्रहका दूरीमा आधारित भएर पृथ्वीको जुनसुकै ठाउँको स्थितिलाई गणना गर्न भू-उपग्रह तथा कम्प्युटरहरू प्रयोग गर्दछ । यसको अर्थ अन्तरिक्षमा भू-उपग्रहहरूको एउटा समूहबाट यसको दूरी मापन गरेर पृथ्वीमा स्थितिको निर्धारण गरिएको हुन्छ । ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणालीले समय मापन गर्दछ र यसले पृथ्वीको स्थितिलाई प्रत्येक भू-उपग्रहबाट रेडियो सिग्नल (संकेत) पृथ्वीको सतहसम्म पठाउन (Travel) का लागि समय लिने गर्दछ । यसका निमित्त ग्लोबल

पोजिसनिङ्ग प्रणालीका यन्त्र पूर्ण रूपले ठीक हुनु पर्छ । यसपछि यसले समयलाई दूरीभित्र परिवर्तन, त्रिकोणात्मक प्रयोग तथा पृथ्वीबाट प्रत्येक भू-उपग्रहहरूको दूरी नापिन्छ । त्यसपछि यसलाई अन्तरिक्षमा प्रत्येक भू-उपग्रह कहाँ छन्, त्यसको जानकारीको आवश्यकता हुन्छ । यसले त्रि-आयाममा भू-उपग्रहको स्थिति गणना गर्दछ । ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणालीलाई ४ वटा भू-उपग्रह मापनको आवश्यकता पर्दछ । यसले तिनीहरूको स्थितिको हिसाब गर्न त्रिकोणमितीय विधि (Trigonometric approach) प्रयोग गर्दछ (चित्र ६.४) । भू-उपग्रहहरू साँच्चिकै धेरै उच्च भागमा हुन्छन्, जसका कक्षहरूले धेरै भविष्यवाणी गर्दछन् ।

चित्र ६.५

ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणालीका त्रुटीहरू

ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणालीका त्रुटीहरू

ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणाली पूर्ण प्रणाली हो, तापनि त्यसमा त्रुटीका स्रोतहरू धेरै हुन सक्छन् । जसलाई निर्मूल गर्न त्यत्तिकै कठिनाई हुन्छ (चित्र ६.५) । त्रुटीका विभिन्न स्रोतबाट जिपिएसको अन्तिम सत्यता एवम् वैधता जाँचन सकिन्छ ।

भू-उपग्रहका त्रुटीहरू

भू-उपग्रहबाट समयको गणना सही नहुँदा पृथ्वीको यथार्थ स्थितिको गणना त्रुटीपूर्ण पाउन सक्दछौं । अन्तरिक्षमा भू-उपग्रहको स्थिति ज्यादै महत्वपूर्ण हुन्छ, किनभने यसलाई गणनाको शुरुको बिन्दूको लागि प्रयोग गरिन्छ । ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणाली भू-उपग्रहहरू

ज्यादै माथिल्लो कक्षहरूमा हुने हुँदा वायुमण्डलको असरबाट बिलकुलै मुक्त हुन्छन् । तिनीहरू अझै भविष्यवाणी गर्ने कक्षबाट अतिकति विस्थापित (Drift) हुने भएकाले त्रुटीहरू देखा पर्दछन् ।

वायुमण्डल

वायुमण्डलमा रहेका धूलकण तथा जलवाष्पको माध्यमद्वारा ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणालीका सङ्केतहरू चलखेल (Travel) गर्दछन् । यसले गर्दा निश्चित सङ्केतहरूको प्रसारण (Transmission) ढिलो हुन्छ । वायुमण्डलमा विभिन्न स्थान तथा समयसंगसंगै भिन्नता हुन्छ । जसका कारणले ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणालीका सङ्केत आउन ढिलो हुन्छ र यसको क्षतिपूर्ति हुन सक्दैन ।

बहुमार्ग त्रुटी

ग्लोबल पोजिसनिङ्ग प्रणालीका सङ्केतहरू पृथ्वीको सतहमाथि रिसिभरको एन्टेनामा आइपुग्नु अगाडि नै स्थानीय रोकावटद्वारा परावर्तन भएका हुन सक्दछन् । यसलाई बहुमार्ग त्रुटी भनिन्छ । तथापी सङ्केत बहुमार्गबाट एन्टेनामा आइपुगेका हुन्छन् ।

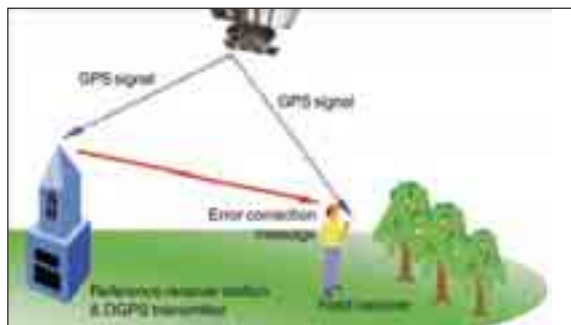
रिसिभर त्रुटी

रिसिभरहरू पनि पूर्ण हुँदैनन् । रिसिभरका यन्त्र, उपकरणहरू अथवा आन्तरिक कम्पन वा ध्वनी (Noise) बाट पनि कतिपय त्रुटीहरू देखा पर्दछन् ।

छनोटको उपलब्धता (Selective Availability)

सर्वप्रथम अमेरिका र यससंग सम्बद्ध राष्ट्र बिरुद्ध जिपिएसको ठीकसंग प्रयोग गरी शत्रु राष्ट्रहरूले सामरिक फाइदा लिन नसक्नु भन्ने उद्देश्यले अमेरिकी सुरक्षा विभागद्वारा नियतपूर्वक नै केही त्रुटीहरू जिपिएसमा समावेश गरिएका थिए । यस्ता खालका त्रुटीहरू भू-उपग्रह यन्त्रभित्र पनि समाविष्ट थिए । जसले तिनीहरूको शुद्धतालाई कमी गराएको थियो । भू-उपग्रहहरूले पनि त्रुटीपूर्ण कक्षीय तथ्याङ्क दिएका थिए । प्रत्येक भू-उपग्रहहरूको अवस्थाको जानकारी आंशिक रूपमा पठाइएको थियो । ती २ वटा महत्वपूर्ण तत्वहरूले

नागरिक प्रयोगका निमित्त जिपिएसको शुद्धतामा कमी गरे । अमेरिकी सरकारले १ मई २००० मा जिपिएससंग सम्बन्धित मानिसका लागि जिपिएसको सङ्केतलाई नियोजित हिसाबले गरिरहेको ह्रासलाई हटाएको घोषणा गर्‍यो । यसले गर्दा ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणालीबाट नागरिक प्रयोगकर्ताहरूले अहिले दश गुणा बढी सानो ठाउँको अवस्थितिलाई ठीकसंग देखाउन सक्षम भएका छन् । यो छनोट उपलब्धता हटाउने निर्णयलाई विश्वभरका नागरिक तथा व्यापारिक प्रयोगकर्ताले जिपिएसलाई धेरै प्रभावकारी बनाउन भइरहेको पछिल्लो प्रयासको रूपमा लिएका छन् ।

चित्र ६.६

डिफरेन्सियल पोजिसनिङ

डिफरेन्सियल पोजिसनिङ (Differential Positioning)

माथि छलफल गरिएका धेरै त्रुटीहरूको निराकरण गर्न डिफरेन्सियल पोजिसनिङको तरिका प्रयोग गरिएको छ । डिफरेन्सियल ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणालीले दोस्रो रिसिभरका साथ थाहा भएको आधार बिन्दुमा त्रिकोणात्मक सिद्धान्त अनुसार एक पाइला अगाडि लैजान्छ । आधार स्टेसन नियन्त्रण बिन्दुमा अवस्थित रहन्छन् । यिनीहरूले त्रिकोणीय स्थिति अथवा नियन्त्रण बिन्दु संयोजन गर्छन् । यसले एउटै क्षेत्र तथा समय श्रेणी (Time Series) मा अन्य

घुमिरहेका ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणालीका इकाईहरूलाई सुधारका निमित्त गणना तथा प्रयोग गर्ने काम गर्दछ । यस त्रुटी सुधारले सम्भावना रहेसम्म ९० प्रतिशत भन्दा बढी त्रुटीलाई सुधार गरेर त्रुटीलाई मान्न सकिने मात्रासम्म ल्याउँदछ । त्रुटीको शुद्धीकरण कित तत्कालै गर्नु पर्छ, होइन भने पछि प्रशोधन गर्नु पर्छ (चित्र ६.६) ।

ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणाली र भौगोलिक सूचना प्रणालीको समायोजन

स्थलगत तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नको लागि जिपिएस पोजिसनिङ भौगोलिक सूचना प्रणालीमा एकीकृत गर्न सकिन्छ । दूर सम्बेदन तरिकाहरू फोटोग्रामेट्री, हवाई स्क्रानिङ तथा भिडियो प्रविधिमा पनि जिपिएसलाई प्रयोग गरिन्छ । भौगोलिक सूचना प्रणालीको तथ्याङ्क लिनका लागि ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणाली ज्यादै प्रभावकारी यन्त्र हो । प्रयोगकर्ता समुदायले भौगोलिक सूचना प्रणालीको विभिन्न खालको प्रयोगमा अवस्थिति तथ्याङ्क लिनका निमित्त जिपिएसबाट फाइदा लिन सक्दछन् । जिपिएसलाई फिल्डमा ल्यापटप कम्प्युटरसंग सजिलै जोड्न एवम् सम्पर्क गर्न सकिन्छ । प्रयोगकर्ताहरूले उपयुक्त सफ्टवेयरका माध्यमले सबैखाले तथ्याङ्कलाई सामान्य आधारमा तथा थोरै विकृत (Little distortion) गरेर पनि सञ्चित गर्न सक्छन् । यसरी ग्लोबल पोजिसनिङ प्रणालीले भौगोलिक सूचना प्रणालीको तथ्याङ्काधार निर्माणका विभिन्न पक्षमा ठीक समयमा सही सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ ।